

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

СХІДНИЙ СВІТ

THE WORLD OF THE ORIENT

4.2019

Заснований у 1927 р.
Припинений у 1931 р.
Відновлений у 1993 р.
Інститутом сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАНУ

КИЇВ–2019

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: д. і. н., ст. н. с. **Отрощенко І. В.**

Богомолов О. В. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Бубенок О. Б. (Київ), д. і. н., проф., *заст. гол. ред.*

Вовін О. В. (Париж, Франція) – доктор філософії, проф.

Дрига І. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Дрор О. (США), доктор філософії, асоц. проф.

Кемпер М. (Амстердам, Нідерланди), доктор філософії, проф.

Кіктенко В. О. (Київ), д. філос. н., ст. н. с.

Кочубей Ю. М. (Київ), к. ф. н., ст. н. с.

Мавріна О. С. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Мусійчук В. А. (Київ), к. ф. н., ст. н. с., *відпов. секретар*

Ольмез М. (Анкара, Туреччина), доктор філософії, проф.

Онищенко О. С. (Київ), ак. НАНУ

Радівілов Д. А. (Київ), к. і. н., ст. н. с.

Смолій В. А. (Київ), ак. НАНУ

Сунь Юе (Пекін, КНР), проф.

Тарасенко М. О. (Київ), д. і. н., ст. н. с.

Хамрай О. О. (Київ), д. ф. н., ст. н. с., *заст. гол. ред.*

Чжан Хун (Пекін, КНР), доктор філософії

Яворська Г. М. (Київ), д. ф. н.

Літературний редактор *Надія Овчарук*

Комп'ютерний набір *Ярослави Ленго*

Комп'ютерний дизайн та макетування *Ярослави Ленго*

Адреса редакції:

Україна, 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, к. 226

Телефони:

головний редактор: (044) 278-76-52, редакція: (044) 279-99-71

E-mail: shidnyj.svit@gmail.com

“Східний Світ” реферується у Google Scholar, Slavic Humanities Index.

Редакція не завжди поділяє позицію авторів.

При передруку посилання на “Східний світ” обов'язкове.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту сходознавства
ім. А. Ю. Кримського НАН України, протокол № 8 від 26.12.19

Свідоцтво про державну реєстрацію серія КВ № 15802-4274 ПР від 28.09.2009 р.

ISSN 1608-0599

© Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАНУ, 2019

ЗМІСТ

ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ОМЕЛЯНА ПРИЦАКА

<i>Абдуллин Х. М., Измайлов И. Л.</i> Невозможность диалога: переписка Б. Шпулера и О. Прицака с казанскими историками-тюркологами (1955 г.)	5
<i>Кіктенко В. О.</i> Формування національної школи українського китаєзнавства (1991 – початок ХХІ ст.)	27
<i>Корнієнко В. В.</i> Тюрко-слов'янська білінгва чи церковнослов'янський текст? (Питання правильності прочитання напису № 153 на фресці з зображенням св. Онуфрія у Софії Київській)	62
<i>Маврін О. О.</i> Історіософія та археографія Омеляна Прицака	72

ІСТОРІЯ

<i>Мавріна О. С.</i> Таврійське Магометанське Духовне Правління: невідомі архівні документи до історії створення (1825–1831)	81
<i>Полторак В. М.</i> Владислав Чайковський (Музаффер-Паша) – від козака до губернатора Лівану	103
<i>Khvalkov E.</i> The Venetian Tana in the System of International Relations in the Northern Black Sea Region in the 1430s	113
<i>Shestopalets D.</i> Conversion to Islam in Ukraine: Preliminary Observations	130

СУЧАСНИЙ СХІД

<i>Мусійчук В. А.</i> Міжнародна інтеграція в'єтнамської науки: наукометричний аспект	140
--	-----

ПЕРЕКЛАДИ

Бгагавадгіта. Глави 8–9 / Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби	151
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Гусейн Ф. А.</i> Рецензия на: Əhmədov S. Ə. Azərbaycan silahları IX–XVII əsrlərdə: təkamül və inkişafı. – Bakı: Afpoliqraf, 2017. – 538 s.	170
---	-----

ХРОНІКА

<i>Марков Д. Є.</i> Ювілей О. Д. Огневої	179
Список наукових публікацій О. Д. Огневої (2014–2019 роки)	181
<i>Філь Ю. С.</i> Круглий стіл “Вайшнавська культура в сучасному світі” в рамках VI Конгресу молодих дослідників релігії “Релігія в сучасній культурі” (Київ, 18 жовтня 2019 року)	185

TABLE OF CONTENTS

IN COMMEMORATION OF THE 100th BIRTHDAY OF OMELJAN PRITSAK

<i>Abdullin Kh. M., Izmajlov I. L.</i> Impossibility of Dialogue: Correspondence B. Spuler and O. Pritsak with the Kazan Historians-turkologists (1955)	5
<i>V. Kiktenko.</i> Formation of the National School of Ukrainian Chinese Studies (1991 and Beginning of 21 st Century)	27
<i>V. Korniyenko.</i> Turkic-Slavic Bilingualism or Church Slavonic Text? (The Question of Interpretation Accuracy of the Graffiti #153 on the Fresco Depicting St. Onuphrius in St. Sophia Cathedral)	62
<i>O. Mavrin.</i> Historiosophy and Archeography of Omeljan Pritsak	72

HISTORY

<i>O. Mavrina.</i> The Tauride Mohammedan Spiritual Board: Unknown Archival Documents to the History of Creation (1825–1831)	81
<i>V. Poltorak.</i> Wladislaw Czajkowski (Muzaffer Pasha) – From the Cossack to the Governor of Lebanon	103
<i>E. Khvalkov.</i> The Venetian Tana in the System of International Relations in the Northern Black Sea Region in the 1430s	113
<i>D. Shestopalets.</i> Conversion to Islam in Ukraine: Preliminary Observations	130

MODERN EAST

<i>V. Musiychuk.</i> International Integration of Vietnamese Science: The Scientometric Aspect	140
---	-----

TRANSLATIONS

Bhagavadgītā. Chapters 8–9 / Translated from the Sanskrit, Introductory Article and Commented by D. Burba	151
--	-----

REVIEWS

<i>F. Huseyn.</i> Book Review: Ahmadov S. Azerbaijani Weapons in the 9 th – 17 th centuries: Evolution and Development. – Baku: Afpoliqraf, 2017. – 538 p.	170
--	-----

CHRONICLE

<i>D. Markov.</i> O. Ohnieva's Anniversary	179
List of O. Ohnieva's Scientific Published Works (2014–2019)	181
<i>Yu. Fil.</i> Round Table “Vaishnava Culture in Modern World” in the Framework of VI Congress of the Youth Researchers of Religions “Religion in the Contemporary Culture”	185

ПЕРЕКЛАДИ

ISSN 1682-5268 (on-line); ISSN 1608-0599 (print)
Shidnij svit, 2019, No. 4, pp. 151–169

BHAGAVADGĪTĀ. CHAPTERS 8–9 /
TRANSLATED FROM THE SANSKRIT, INTRODUCTORY ARTICLE
AND COMMENTED BY D. BURBA

D. Burba

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine
4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
boorba@gmail.com

This publication presents the Ukrainian translation of the eighth and ninth chapters of *Bhagavadgīta*, composed perhaps in the 1st or 2nd century CE that is the most famous Hindu Scripture.

The eighth chapter is titled *Yoga of the Imperishable Brahman*. The chapter begins with an explanation of a few terms used in the last two verses of the previous chapter. The following verses are devoted to the theme of the liberation of a soul from the bondage of matter. A reader's attention is drawn to death as the culmination of everyone's life, because "whatsoever state of being one thinks of while leaving the body at the end, to that alone one attains." Therefore, one must focus on the Supreme.

The four verses briefly describe the yogic technique of meditation and restraining *prana* or vital air. The chapter explains that all material worlds, even the world of god Brahma belong to the realm of reincarnation, but one who has reached Krishna's Supreme Abode will never again be subjected to rebirth in the material world which is transient and the abode of sorrow.

The ninth chapter is titled *The Yoga of Regal Science and Royal Secret*. This chapter is dedicated to the glories of Krishna. People should worship Him, because He is the receptacle of the Universe, its father and mother, the way, the master, the witness, the refuge, the friend, the source and end of the world, death and immortality, being and non-being.

The concepts and realities considered in these chapters are explained by the translator in notes, with quotations from the *Mahabharata*, as well as by citing the *Rigveda*, *Vedanta Sūtras*, *Yoga Sūtras*, *Laws of Manu*, *Samkhya Karika*, *Upanishads* and other classical texts of Hinduism.

Keywords: *Bhagavadgīta*, Hinduism, India, *Mahabharata*, meditation, religion, Sanskrit, translation, yoga

БГАГАВАДГІТА, ГЛАВИ 8–9 /

ПЕРЕКЛАД ІЗ САНСКРИТУ, ВСТУПНА СТАТТЯ ТА КОМЕНТАРІ Д. В. БУРБИ

Продовжуємо публікацію перекладу найвідомішої священної книги індуїстів – "Бгагавадгіти". Цей номер журналу містить глави 8–9, які перекладалася із санскритського тексту критичного видання шостої книги "Магабгарати"¹ [The Mahabharata... 1947]. (Глави 1–7 див. у попередніх номерах журналу). Інші фрагменти "Магабгарати", процитовані в примітках, перекладалися з відкоректованого санскритського тексту, який теж базується на цьому виданні². Санскритська термінологія передана згідно з рекомендаціями, викладеними в статті "Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові" [Бурба 2018].

Восьма й дев'ята глави глави написані переважно віршовим розміром шлока (śloka; два рядки по шістнадцять складів, розділених цезурою навпіл), однак вірші

© 2019 D. Burba; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The World of the Orient*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

8.9–11, 8.28, 9.20–21 складені розміром тріштубг (triṣṭubh; чотири рядки з одинадцяти складів).

У восьмій главі є альтернативна назва: *tāraka-brahma-yoga* (“Рятівна йога Брагмана”, чи “Йога Брагмана-спасителя”). Слово *brahman*, утворене від кореня *bṛh/brah* (“зростати, гладшати, дужчати”), у Ведах вживалося для позначення молитви або емоції, що йде із серця людини до бога, а також енергії, якою насичені ведійські гімни³. Але в ті часи, коли складалася “Бгагавадгіта”, це слово вже дістало значення “Дух, абсолют”. На пізнання Брагмана скеровані зусилля брагманів (духовенства): “Брагмани, котрі перебувають у лоні (*yoni*) Брагмана, знають, що Вище Знання – це Брагман” (Магабгарата 14.47.1).

Починається восьма глава з пояснення термінів, що прозвучали у двох останніх віршах попередньої глави (тобто ці терміни є незрозумілими не лише для сучасного українського читача – їх не дуже розуміли й індійські сучасники авторів “Бгагавадгіти”). Чотири з них містять префікс *adhi-* (“над-”), який утворює іменники й прикметники зі значенням високого ступеня або перевищення ознаки. Інше значення слів, що починаються з *adhi-*, – “те, що стосується”. Таким чином, *adhībḥūta* (*adhīb-ḥūta*), *adhidaiva* (*adhidaiva*), *adhijāṇa* (*adhijāṇa*), *adhyaṭma* (*adhyaṭma*) можуть означати відповідно “вище буття”, “вище Божество” (чи “вища Божеественність”), “вища офіра”, “вищий Атман”. Але, з другого боку, їх можна розуміти також як позначення певних категорій: того, що стосується існування; того, що стосується божеств; того, що стосується офіри; того, що пов’язане з Атманом. З означень, сформульованих Кришною, привертають увагу два. “Вищою офірою” (*adhijāṇa*) Кришна проголошує себе. Це не викликає особливого здивування, оскільки Кришна ототожнюється з богом Вішну, якого пурани нерідко називають іменем Яджня (*yajña*). А от *adhyaṭma* Кришна дещо несподівано називає *svabhāva*. В інших місцях “Бгагавадгіти” слово *sva-bhāva* вживається в значенні “своя [власна] натура”, тобто характер, звичка. Однак тут цей термін треба розуміти в іншому сенсі – “самосуше”, тобто дух, який “приводить до появи різних станів буття істот” (*bhūta-bhāva + udbhava-kāra*). Вочевидь, саме співзвучність *bhāva* та *udbhava* надихнула авторів “Бгагавадгіти” на це туманне формулювання, яке класики індуїзму тлумачать по-різному (див. примітку до відповідного вірша).

Вірші 5–14 присвячені іншій темі – вивільненню душі з лабетів матерії. Увага звертається на кульмінаційний момент життя кожного: на смерть, оскільки “про який би стан буття не пам’ятала людина в останній час, вона, полишаючи тіло, саме того стану досягає”. Тому треба зосередитися на Вищій Духовній Сутності, яку Кришна тут ототожнює із собою непрямо – просто перед віршем 8, у якому приписані постійні роздуми про Вищого Божественного Пурушу (Дух), вірш 7 наказує ввірити розум та інтелект Кришні.

Вірші 9–10, 12–13 “стисло” (*saṁgrahaṇa*) описують йогічну техніку зосередження розуму й стримування прани (“енергії життя”). Хто зможе в момент смерті перебувати в такому стані, той, полишивши тіло, досягає Вищої Меті. Але досягти її непросто – “легко” це дається хіба що “постійно зосередженому йогу” (якого ставить у приклад вірш 14), котрий “завжди, не відволікаючись свідомістю, постійно думає” про Кришну.

Вірші 15–21 пояснюють, що всі матеріальні світи, навіть світ Брагми, творця Всесвіту, належать до сфери перевтілень. Так само як людина народжується, живе, помирає та народжується знову, Всесвіт виникає, існує, руйнується та знову відроджується. Однак є вічне Невиявлене Буття, Вища Обитель Кришні. І той, хто потрапить до неї, вже не буде змушений народжуватися в “тлінній юдолі страждань”. А шлях до вічного життя торується лише “безоглядною відданістю” Богу.

З вірша 23 починає викладатися давнє (ще з часів Вед) вчення про два посмертних шляхи душі: світлий і темний. Йоги, які пішли першим шляхом, не повертаються

на землю, тоді як другий шлях урешті-решт приводить душу назад. Але нові часи породжують нові вчення⁴, тому останні два вірші восьмої глави просто наголошують, що треба бути зосередженим йогом, бо його “перевершує вказаний плід вивчення Вед... та досягає первинної Вищої Обителі”.

Назва дев'ятої глави в деяких виданнях коротша: “Йога царственої таїни” (gājaguhya-yoga). Починається вона з попередження, що далі буде повідане “найтаємніше знання”, і названа умова його засвоєння: треба бути “неглумливим”, бо люди, які не мають віри у вчення Кришни, “повертаються на шлях сансари й смерті”. У чому ж полягає це вчення? Кришна проголошується вмістилищем Усесвіту; усі істоти перебувають у Кришні. Саме в Кришну входять усі істоти після кінця світу, і саме він знову відроджує їх при сотворінні нового Всесвіту. Утім, робить він це не сам – цим непанським ділом під наглядом Кришни займається матеріальна природа (prakṛti). Для читачів, не позбавлених скепсису, у середину дев'ятої глави вставлені вірші 9.11–12, де сказано, що зневажають Кришну лише дурні, підвладні бісівській, демонській природі; їхні надії, справи й знання марні. Натомість “великі душі”, певна річ, шанують Кришну, завжди прославляючи його і вклоняючись йому.

У вірші 16 Кришна ототожнює себе зі складовими компонентами церемонії вогняної офіри. Далі він називає себе батьком і матір'ю Усесвіту, шляхом, повелителем, паном, свідком, притулком, другом, джерелом і кінцем світу, смертю і безсмертям, буттям і небуттям. Саме Кришна зігріває світ, утримує чи посиляє дощ. Також Кришна ототожнює себе з “Ригведою”, “Самаведою” і “Яджурведою”.

Там, де зайшла мова про Веди, адепти культу Кришни ніяк не могли оминати увагою конкурентів – прихильників ведійського ритуалізму. На відміну від буддизму, кришнаїзм формально не відкидає авторитет Вед, тому у віршах 20–21 “знавці трьох Вед, які п'ють сому”, політкоректно названі “очищеними від гріхів”. Однак вони “просять про рай”, тому, насолодившись після смерті райським світом і вичерпавши свої заслуги, повертаються у світ смертних; таким чином, вони в підсумку дістають лише “народження і смерть”.

У вірші 22 Кришна запевняє, що дбає про своїх шанувальників. Та й шанувальники інших богів насправді теж поклоняються Кришні (бо він Вище Божество), але роблять це опосередковано, не так, як треба, і тому не виходять із круговерті народжень і смертей. Ті, хто шанує богів, ідуть після смерті до богів, хто шанує померлих предків, ідуть до предків, хто офірує духам, ідуть до духів, а хто поклоняється Кришні, потрапляє до нього.

Вірш 26 описує максимально спрощений ритуал поклоніння Кришні: йому можна підносити просто листок, квітку, плід або воду. Важливо лише мати релігійну відданість (bhakti). І взагалі, Кришні треба присвячувати все, що робиш, їси, офіруєш священному вогню і даруєш, усю свою аскезу. Так людина позбувається карми й приходить до Кришни.

Вірші 29–33 підбадьорюють людину, яка вирішила поклонитися Кришні, адже хоча він ставиться до всіх істот без упередження, однак каже про тих, хто з відданістю поклоняється йому: “Вони – у Мені, і Я теж у них”. І якщо з безоглядною відданістю поклоняється Кришні навіть хтось із найгіршою поведінкою, він швидко стає праведником і дістає Вічний Супокій. Це стосується навіть таких “другорядних” представників соціуму, як низькородні особи, жінки, працівники, не кажучи вже про брагманів, бгактів і мудрих правителів. Тому, “потрапивши в цей невічний, безрадінний світ”, треба поклонитися Кришні.

У повній відповідності із законами риторики дев'ята глава закінчується закликом і обіцянкою: “Думай про Мене, стань Моїм бгактом, офіруй Мені, схилийся переді Мною! Маючи Мене за Вищу Мету, зосередившись на ній, прийдеш до Мене”.

ГЛАВА 8: ЙОГА НЕВМИРУЩОГО⁵ БРАГМАНА

Арджуна сказав:

1 – Пурушоттамо⁶, що це за Брагман? Що таке адг'ятма? Що таке дія? Що названо адгібгуютою і що називається адгідайвою?

2 Мадгусудано⁷, хто такий Адгіяджня і як Він перебуває тут у тілі? І як у смертний час пізнають Тебе ті, хто володіє собою?

Господь сказав:

3 – Брагман – це Вище⁸ Невмируще. Адг'ятмою називають свабгаву⁹, що приводить до появи різних станів буття¹⁰ істот. Сотворіння називається дією¹¹.

4 Адгібгута – тлінне існування, пуруша¹² – адгідайва, а Адгіяджня тут – Я¹³ в тілах істот¹⁴, о найкращий із втілених¹⁵.

5 І хто вмирає, пам'ятаючи в останній час про Мене, той, залишивши тіло, входить у Моє буття¹⁶. У цьому немає сумніву.

6 І, Каунтеє¹⁷, про який би стан буття не пам'ятала людина в останній [час], вона, полишаючи тіло, саме того стану досягає, завжди занурена в думки про нього¹⁸.

7 Тому повсякчас пам'ятай про Мене і – бийся¹⁹. Ввіривши Мені розум та інтелект²⁰, ти, безсумнівно, прийдеш до Мене.

8 Партхо²¹, хто із зосередженою практикою йоги²² свідомістю, яка не відволікається²³ ні на що, постійно думає про Вищого Божественного Пурушу, той іде до Нього²⁴.

9 Мудрого²⁵, Прадавнього, Повелителя, Того, хто менший за атом²⁶ і чий образ незбагненний, Хранителя²⁷ Всесвіту, Сонцбарвного, Поза межного пітьми хто пам'ятає

10 під час смерті²⁸ нерухомим розумом, зосередженим релігійною відданістю, і правильно направляє силою йоги прану в міжбрів'я²⁹, той приходить до цього Вищого Божественного Пуруші³⁰.

11 Стисло розповім тобі про те³¹, що знавці Вед називають Невмирущим, у що входять вільні від пристрастей³² подвижники, прагнучи чого дотримуються брагмачар'ї.

12 Зачинивши всі брами-[чуття], зосередивши розум у серці, утримуючи прану в голові, перебуваючи в йогічній концентрації³³,

13 той, хто полишає тіло, пам'ятаючи Мене й промовляючи односкладову [мантру] Ом, [уособлення] Брагмана, іде до Найвищої Мети.

14 Партхо, Я легкодосяжний для постійно зосередженого йога, який завжди, не відволікаючись свідомістю, постійно думає про Мене.

15 Прийшовши до Мене, великі душі, які досягли найвищої досконалості, більше не народяться в тлінній юдолі страждань.

16 Арджуно, усі світи, починаючи з обителі Брагми, належать до сфери перевтілень, але, Каунтеє, ті, хто прийшли до Мене, не народжуються більше.

17 Хто знає день Брагми³⁴, що триває тисячу юг³⁵, і ніч, що триває тисячу юг, ті люди знають день і ніч³⁶.

18 З невиявленого всі вияви виникають із приходом дня; з приходом ночі вони розчиняються³⁷ в тому, що зветься невиявленням³⁸.

19 Партхо, уся ця сукупність істот, котрі народжуються знову й знову, мимоволі³⁹ розчиняється з приходом ночі, а з приходом дня виникає знову⁴⁰.

20 Але вищим за це невиявлене є інше Невиявлене Буття⁴¹ – вічне, яке не припиняється навіть із загибеллю всіх істот⁴².

21 Про нього, названого Невмирущим Невиявленим, говорять як про Найвищу Мету⁴³. Те [місце], досягнувши якого не повертаються⁴⁴, – Моя Вища Обитель⁴⁵.

22 Партхо, цей Вищий Пуруша, у якому перебувають усі істоти та яким усе це пронизане⁴⁶, досягається лише безоглядною відданістю⁴⁷.

23 Але [є] час, коли йоги, ідучи з тіла, ідуть без повернення, та [інший час] – [який приводить] до повернення⁴⁸. О найкращий з нащадків Бгарати, повідаю про той [та інший] час.

24 Вогонь, світло, день, два тижні, коли місяць зростає, шість місяців руху сонця на північ⁴⁹ – залишаючи тіло в таких обставинах, люди, які пізнали Брагман, досягають Брагмана⁵⁰.

25 Дим, ніч і два тижні, коли місяць спадає, шість місяців руху сонця на південь – у таких обставинах йог, діставши місячне світло, повертається⁵¹.

26 Ці два шляхи Всесвіту, світлий і темний, вважаються вічними. Одним ідуть до неповернення, а іншим повертаються знов.

27 Партхо, знаючи ці шляхи⁵², йог не оманюється⁵³. Тому, Арджуно, завжди будь зосередженим у йозі⁵⁴.

28 Пізнавши все це, йог перевершує вказаний чистий плід вивчення Вед, офіри, аскетизму й роздачі дарунків⁵⁵ та досягає первинної Вищої Обителі⁵⁶.

ГЛАВА 9 ЙОГА ЦАРСТВЕНОЇ ТАЇНИ Й ЦАРСТВЕНОГО ЗНАННЯ

Господь сказав:

1 – Тепер розповім тобі, неглумливому⁵⁷, про це найтаємніше⁵⁸ знання з розпізнанням⁵⁹, осягнувши яке⁶⁰ звільнишся від зла⁶¹.

2 Це вищий очисник⁶², царствена таїна, царствене знання, яке осягається безпосереднім досвідом і відповідає дгармі; воно легко здійснюване й вічне.

3 Парантапо⁶³, люди, які не мають віри⁶⁴ в цю дгарму, не дійшовши до Мене⁶⁵, повертаються⁶⁶ на шлях сансари й смерті⁶⁷.

4 Мною, у невиявленій формі, пронизаний увесь цей⁶⁸ Усесвіт. Усі істоти перебувають у Мені, а Я не перебуваю в них⁶⁹.

5 І все ж істоти не перебувають у Мені. Видь Мою всевладну йогу!⁷⁰ І не перебуває в істотах Мій Атман, що забезпечує буття [всіх] істот, які з'явилися завдяки йому.

6 Знай⁷¹: як сильний вітер, що носить всюди, залишається завжди в просторі, так усі істоти перебувають у Мені⁷².

7 Каунтес, на кінець калпи⁷³ усі істоти входять у Мою природу⁷⁴, а на початку [наступної] калпи Я знову відроджую їх.

8 Утверджуючи свою природу⁷⁵, Я знову й знову відтворюю усю цю сукупність істот – не з їхньої волі⁷⁶, волею природи⁷⁷.

9 І, Дгананджає⁷⁸, ці дії не зв'язують⁷⁹ Мене; [Я] залишаюся відстороненим, неприв'язаним⁸⁰ до цих дій.

10 Під Моїм наглядом природа породжує [все], що рухається, і [все] нерухоме⁸¹. Каунтес, з цієї причини крутиться світ.

11 Дурні, які не знають Мого вищого буття⁸² як Великого Володаря істот, зневажають Мене, [коли бачать Мене] в людській подобі.

12 Підвладні бісівській⁸³, демонській⁸⁴ природі, що вводить в оману, нерозумні [люди] – ті, чії надії марні, справи марні, марні знання.

13 Але, Партхо, великі душі⁸⁵, які знайшли опору⁸⁶ в божественній природі, поклоняються Мені, не відволікаючись⁸⁷ розумом, знаючи Вічне Першоджерело істот.

14 Завжди прославляючи Мене, вклоняючись [Мені], цілеспрямовані, тверді в обітницях⁸⁸, постійно зосереджені⁸⁹, вони поклоняються Мені з релігійною відданістю.

15 Також інші, які офірують за допомогою “офіри знання”⁹⁰, теж поклоняються Мені, всюдиліцьому⁹¹, різноманітно [представленому] єдністю і роздільністю⁹².

16 Я ритуал, Я офіра, Я підношення предкам⁹³, Я лікарська рослина, Я мантра⁹⁴, Я топлене масло, Я вогонь, Я те, що згорає у священному вогні.

17 Я батько⁹⁵ цього Всесвіту, мати, хранитель⁹⁶, праотець, об'єкт пізнання, очисник, склад *Ом*⁹⁷, “Ригведа”, “Самаведа” та “Яджурведа”⁹⁸,

18 шлях, повелитель, пан, свідок⁹⁹, обитель, притулок, друг; [Я] джерело й кінець світу¹⁰⁰, [його] місцеперебування і вмістилище, нетлінне сім'я¹⁰¹.

19 Арджуно, Я грію; Я утримую і посилаю дощ; Я смерть і безсмертя, буття і небуття¹⁰².

20 Очищені від гріхів знавці трьох [Вед]¹⁰³, які п'ють сому¹⁰⁴, поклоняючись Мені офірою, просять про рай. Досягши чистого світу Індри¹⁰⁵, вони дістають на небі райські усолоди богів.

21 Насолодившись тим просторим райським світом і вичерпавши свої заслуги¹⁰⁶, вони повертаються у світ смертних. Так прихильники трьох Вед, прагнучи [здійснення] бажань¹⁰⁷, знаходять народження і смерть¹⁰⁸.

22 Я дбаю про статок¹⁰⁹ тих завжди зосереджених людей, які поклоняються Мені, не відволікаючись у медитації ні на що.

23 Каунтес, навіть ті бгакти, які з вірою поклоняються іншим божествам, теж шанують Мене – [але] не за правилами¹¹⁰.

24 Воістину, Я – Господь, який насолоджується всіма офірами¹¹¹. Однак ці [люди] насправді не знають Мене¹¹² й тому падають¹¹³.

25 Ті, хто шанує богів¹¹⁴, ідуть до богів, хто шанує [померлих] предків, ідуть до предків¹¹⁵, хто офірує духам, ідуть до духів, хто поклоняється Мені, ідуть до Мене¹¹⁶.

26 Якщо чиста душа підносить Мені з релігійною відданістю листок¹¹⁷, квітку, плід або воду, Я приймаю цей дарунок відданості¹¹⁸.

27 Каунтес, [усе], що робиш, їси, офіруєш священному вогню і даруєш, усю свою аскезу – [усе] це роби як підношення Мені.

28 Так, зосередивши розум йогою зречення [світу], звільнився від добрих і поганих¹¹⁹ плодів [діяльності]; вільний від пут карми¹²⁰, прийдеш до Мене¹²¹.

29 Я однаковий до всіх істот¹²², немає для Мене ні ненависного, ані дорогого, але хто з відданістю поклоняється Мені¹²³, ті – у Мені, і Я теж у них.

30 Якщо навіть хтось із найгіршою поведінкою поклоняється Мені з безоглядною відданістю, його слід вважати благочестивим, бо його рішення правильне¹²⁴.

31 Він швидко стає праведником і дістає Вічний Супокій. Каунтес, знай¹²⁵: Мій бгакт не пропадає¹²⁶.

32 Партхо, ті, хто знайшов опору в Мені, хай навіть низькородні, жінки, вайш'ї і шюдри, ідуть до Вищої Мети¹²⁷.

33 Тим паче – чисті брагмани, бгакти й царствені мудреці¹²⁸. [Тому], потрапивши в цей невічний, безрадінний світ, поклоняйся Мені.

34 Думай про Мене, стань Моїм бгактом, офіруй Мені, схилийся переді Мною. Маючи Мене за Вищу Мету¹²⁹, зосередившись на ній, прийдеш до Мене¹³⁰.

¹ Слід мати на увазі, що нумерація віршів у різних виданнях не завжди збігається: у критичному виданні глави розбито на вірші з двох рядків, тоді як в інших виданнях зустрічаються вірші з трьох рядків або одновірші.

² The electronic text of the Mahābhārata. Based on John Smith's revision of Prof. Muneo Tokunaga's version of the text, it was subjected to detailed checking by a team of assistants based in the Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI) in Pune, and is made available with BORI's agreement. <http://bombay.indology.info/mahabharata/statement.html>

³ Наприклад, у “Ригведі” (2.2.10): “Ми, [о уособлення] Вогню, хочемо... молитвою (brahman) перевершити людей!”

⁴ Прамаганса Йогананда в коментарі до віршів (8.23–26) відверто пише: «Буквальна інтерпретація цих віршів – вимога, щоб його помирав у денний час, у світлу половину одного

з тих шести місяців, коли сонце рухається на північ, – безглузда. Просвітленому йогу... не потрібно звіряти пору свого відходу з неживими зірками. Споконвіку не було жодної миті, “несприятливої” для пробудження від сну ілюзії!» [Йогананда Прамаханса 2008]. Цю ж думку обстоює (в коментарі до вірша 8.25) Свами Рамсукхдас: “Насправді істоти йдуть у вищі або нижчі сфери залежно від своїх дій, а не від того, помирають вони вдень чи вночі, у світлу чи темну половину місяця, у півріччя руху сонця на північ чи на південь. Бгакти, які знайшли притулок у Господі, приходять до Нього незалежно від того, коли вони померли” [Бхагавадгіта 2015].

⁵ Прикметником “невмирущий” перекладено слово *akṣara*, яке може означати також “слово”, “склад”, “звук” (див. 8.13).

⁶ Пурушоттама (*puṣa + uttama*) – “Вищий Дух”. У вірші 15.18 Кришна так пояснює значення цього свого імені: “Позаяк Я перевершую тлінне й вищий навіть за невмируще, у світі й Ведах Я відомий як Пурушоттама”. Див. також примітку до вірша 8.4.

⁷ *Madhusūdana* (“той, хто знищив [демона] Мадгу”) – ім’я Кришни.

⁸ Про *Вище* йдеться у віршах 3.19, 5.16, 8.8, 8.21, 10.12, 11.18, 13.22, 13.34, 15.6, 15.17.

⁹ *Свабгава* (*svabhāva*) згадується у віршах 2.7, 17.2, 18.41–44, 18.60. Цей термін має два основних значення: 1) “власне єство”, тобто характер, звичка; 2) “самосуше”. У другому значенні термін *свабгава* зустрічається в низці текстів, де виступає як джерело (або одне з джерел) світу. Уперше *свабгава* згадується, вочевидь, у “Шветашватара-упанішаді”, другий вірш якої запитує: “Час, *свабгава*, необхідність (*niyatī*), випадковість (*yaḍṅschā*), [матеріальні] [першо]елементи – джерело [світу]? Чи Пуруша?” У дванадцятій книзі “Магабгарати” (12.212.9) *свабгава* фігурує серед головних начал світобудови: «Індрії (чуття й органи дії) та їхні об’єкти, *свабгава*, свідомість (*setanā*), розум, прана й апана (різновиди “енергії життя”) і трансформація (*vikāra*)».

¹⁰ У вірші 7.12 Кришна сказав: “Усі стани буття... вийшли з Мене. Але Я не в них – вони в Мені”.

¹¹ Поставивши після цього слова не кому, а крапку, матимемо: “Ад’ятмою називається *свабгава*. Породження (*visarga*), від якого виникає буття істот, відоме як дія”. У цьому випадку під ад’ятмою можна розуміти “власну [духовну] природу” Атмана, а останнє речення трактують у три способи: 1) матеріальні дії людини понароджують карму, якою визначаються особливості наступного втілення живої істоти; 2) згідно із Шьянкарою, тут мається на увазі обрядова дія (пор. з віршами 4.12, 6.1, 6.46), тобто поклоніння богам, які створили всіх мешканців Усесвіту; 3) Рамануджа, розуміючи термін *visarga* як “сім’яви-порскування”, витлумачує слово *karman* у сенсі “робити дітей” і вказує, що той, хто прагне спасіння, має уникати спілкування з жінками. У віршах 14.3–4 Кришна називає “запліднювальним Батьком” себе, а в 13.26 сказано, що все народжене походить від сполучення “поля” й “Того, хто знає поле”.

¹² *Пуруша* – “людина”, “чоловік”, “душа”, “Дух”. У класичній санск’ї *Пуруша* і *пракріті* (матерія) розуміються як два вічних начала; *Пурушу*, чоловічий принцип, називають бездіяльним, але сказано, що його присутність необхідна для вияву активності жіночого принципу (*пракріті*). “Магабгарата” (12.203.35) наводить таку етимологію цього слова: «Увійшовши у святе місто (*puṣa*), що має дев’ять брам (тобто в тіло), перебуває [там] великий Атман, тому “містянином” (*puṣa*) його називають».

¹³ Пор.: “Пізнавши Мене... друга всіх істот, Великого Володаря всіх світів, який приймає [піднесені] плоди аскези й офіри...” (Бхагавадгіта 5.29). Див. також вірш 9.24.

¹⁴ “У виявлених смертних тілах перебуває невиявлене Безсмертне” (Магабгарата 12.231.18a). У вірші 13.17 сказано, що Брагман “перебуває в усіх серцях”, у вірші 15.15 Кришна каже: “Я перебуваю в серці кожного”, а у вірші 18.61 – “Господь перебуває в серцях усіх істот”.

¹⁵ Іноді шість перелічених вище категорій поділяють на три групи: 1) Бог (Брагман, Адгіяджня), 2) душі людей і богів (ад’ятма, адгідайва) і 3) неживе (карма, адгібгута).

¹⁶ “Спізнавши смерть, хай іде до доброї (*śiva*), досконалої (*kr̥tsna*), непорушної, вічної Обителі (*sthāna*), якій не властиві занепад, народження, смерть і яку важко здобути тим, хто не попрацював над собою” (Магабгарата 12.305.021). Див. також 2.72, 7.30, 8.2, 8.10, 8.13, 8.23–27.

¹⁷ *Kaunteya* (“син Кунті”) – ім’я Арджуни.

¹⁸ Варіант перекладу: “Саме того стану досягає, завжди спонукувана отримати його”.

У віршах 14.14–15 сказано: “Якщо втілений помирає тоді, коли переважає саттва, то він досягає чистих світів тих [душ], які пізнали Найвище. Зустрівши смерть у раджасі, [люди-на] народжується знову серед прив’язаних до діяльності, а той, хто вмирає в тамасі, народжується з лона нерозумних”.

¹⁹ *Бийся* (yudhya) – тут ужита архаїчна форма наказового способу дієслова в активному стані. У класичному санскриті від кореня √yudh утворюються форми в середньому стані (наказовий спосіб другої особи в однині – yudhasva). Заклик битися звучить також у віршах 2.18, 2.37, 3.30, 11.34.

²⁰ Складне слово maуuarpita-mano-buddhir (maуi+arpita-mano-buddhir) (“з ввіреними Мені розумом та інтелектом”) повторюється у вірші 12.14.

²¹ Pārtha (“син Притхи/Кунті”) – ім’я Арджуни.

²² *Практикою йоги* – пор. з віршами 6.35, 6.44, 12.9–10, 12.12, 18.36.

²³ Див. також 8.14.

²⁴ “Немає нічого вищого за Пурушу. Він – Мета (kāṣṭhā). Він – вищий Прихисток (gati)” (Катха-упанішада 1.3.11). Див. також примітку до 8.4.

²⁵ Слово kavī означає не лише “мудрець”, а й також “провидець” і “поет”.

²⁶ “Це мій Атман у серці – менший за рисове зерно, або ячмінне зерно, або гірчичне зернятко (saḡara), або просяне зернятко, або зернятко курячого проса (śyāmāka-taṇḡula). Це мій Атман у серці – більший за землю, більший за простір між землею і небом (antarikṣa), більший за небо, більший за ці світи” (Чхандог’я-упанішада 3.14.3). “Те менше за атом (aṇu); Те більше від великих” (Магабгарата 12.231.30a).

²⁷ В індуїзмі існує своєрідна “спеціалізація” трьох верховних божеств: збереження Всесвіту є специфічною функцією Вішну, тоді як за сотворіння і руйнування відповідають відповідно Брагма й Шива. Однак у різних текстах Творцем називається кожна іпостась *Трімурті*.

²⁸ “Хто під час смерті хоча б протягом [одного] подиху, поєднавшись з Атманом, буде врівноваженим (sama), той гідний безсмертя. Утримавши (saṃyama) себе в Атмані хоча б на мить (pīmeṣa), [він] ласкою Атмана іде до нетлінної Мети мудреців. Хто знов і знов утримує пранаямою прани протягом десяти-дванадцяти [подихів], той, вийшовши тоді за межі двадцяти чотирьох [складових матеріального світу], маючи вже прозору свідомість (pra-sannātman), здобуває все, чого б не побажав. Якщо з невиявленого саттва переважає – він стає безсмертним” (Магабгарата 14.48.2–5).

²⁹ “Прану, апану, також удану, саману і в’яну – ці [різновиди прани] тримаючи в розумі, вони занурили розум у дві прани, [тобто в прану з апаною]. Встановивши [рівновагу пран], вони зосередили погляд на кінчику носа (nāsikāgra), нижче брів. Поступово зосередивши ті дві [прани] на цяточці (kuṅkuṇṇā) [між брів], вони, з нерухомим тілом, занурилися в стійке споглядання” (Магабгарата 12.193.16–18).

З міжбрів’ям асоціюється так звана *аджня-чакра*, шостий (знизу) із семи невидимих енергетичних центрів, розташованих у тілі людини на осі хребта. У “Йога-сутрах” Патанджалі (3.29) чакри згадуються лише побіжно, а детально вони описані в більш пізніх текстах.

³⁰ В останній чверті цього вірша не 11, а 12 складів.

³¹ В оригіналі сказано “розповім тобі про ту *паду*”. Санскритське слово pada має багато значень, зокрема “місце”, “стан”, “слово”. “Розповім тобі стисло (saṃgrahaṇa) про той склад (pada), який повторюється в усіх Ведах, про який каже вся аскеза, *прагнучи чого дотримуються брагмачар’ї*. Це Ом” (Катха-упанішада 1.2.15).

Тут наявна гра слів: brahmacaryaṃ caranti (“дотримуються брагмачар’ї”).

Брагмачар’я (brahmacarya) – цнотливість, целібат; послушенство, спосіб життя цнотливого учня.

³² Слово vīta-gāga (“вільний від пристрастей”) вже звучало у віршах 2.56 і 4.10.

³³ У “Йога-сутрах” (3.1) *концентрація* (dhāraṇā, шоста ланка йоги Патанджалі) визнається як “фіксація свідомості на [певному] місці”. Згідно з “Катха-упанішадою” (2.3.11), йога – “тверде стримування (dhāraṇā) чуттів”.

У “Магабгараті” (12.289.30–33, 54, 56) Бгішма звертається до Юдгіштхіри: “Почуй від мене, найкращий з нащадків Бгарати, про тонкі ознаки дгарани й зосередження в Атмані. Як зосереджений (samāhita) лучник, старанно націлювшись, влучає в ціль, так, безсумнівно, цілком зосереджений (yukta) йог здобуває спасіння (mokṣa). Як піднімається сходами, не

відволікаючись розумом, зосереджена людина з чашею, [по вінця] наповненою олією, так, Партхо, старанний йог, залишаючись нерухомим, очистивши себе від плям [гріха], стає сонцеподібним... О володарю землі, тому, хто не попрацював над собою, зберігати йогічну дгарану так важко, як [встояти] на гострому лезі бритви. [Але йогу] легко встояти... Хто, згідно з приписами, утримує дгарану, той, Каунтее, позбувається смерті і народження, страждань і насолод”.

³⁴ Браhma – бог-творець з індуїстської Трійці *Брахма-Вишну-Шива*.

³⁵ Під *йогу* тут розуміється *мага-юга* – сукупність чотирьох юг (у вірші 4.8 вони названі “епохами”). “Закони Ману” (1.67–72) містять таку калькуляцію: “У богів день і ніч – [людський] рік. Чотири тисячі років [становлять] епоху (*yuga*) *крита*; сутінки, що передують їй, [мають] стільки ж сотень [років], сутінки наступні – стільки ж. В інші три [епокси] з їхніми сутінками – попередніми й наступними – тисячі й сотні зменшуються на одиницю [в кожному випадку]. Ці дванадцять тисяч [років], шойно згадані як сума чотирьох [людських] епох, називаються югою богів (*deva-yuga*). Треба знати, що сума тисячі божественних юг – один день Брагми, стільки ж – ніч”. У цифровому вираженні вищевикладене матиме такий вигляд: *крита-юга* (її ще називають *сатья-югою*) – $4000 + 400 + 400 = 4800$ “років богів”; *трета-юга* – $3000 + 300 + 300 = 3600$; *двапара-юга* – $2000 + 200 + 200 = 2400$; *калі-юга* – $1000 + 100 + 100 = 1200$. Разом – 12 000 “років богів”, помноживши які на 360 матимемо 4 320 000 земних років. Доба Брагми – $4\,320\,000 \times 1000 \times 2 = 8\,640\,000\,000$. Помноживши останнє число на 360, отримуємо “рік Брагми” – 3 110 400 000 000 років.

Так само й у “Магабгараті” (12.224.28–29): “Мудреці знають, що дванадцять тисяч років називано югою богів. Тисяча таких юг називаються днем Брагми. Стільки ж триває і ніч Брагми. Коли для Володаря (*īśvara*) настає день, з’являється Всесвіт (*viśva*). Під час *пралаї* (див. прим. до наступного вірша) [бог] входить у Дух (*adhyātma*). Після сну він [знову] прокидається”.

За традиційним індійським літочисленням ми живемо в *калі-юзі*, яка почалася 18.02.3102 до н. е.

³⁶ Цей вірш повторюється у дванадцятій книзі “Магабгараті” (12.224.30). Його остання чверть є також у схожому вірші “Законів Ману” (1.73): “Хто знає чистий (*puṇya*) день Брагми, що завершується через тисячу *юг*, і таку саму ніч, ті люди знають день і ніч”.

³⁷ Тут ідеться про *пралаю* – періодичне знищення Всесвіту. “Усе, що існує, нерухоме і те, що рухається, яке можна бачити, усе змішається знову, коли після закінчення [мага]-юги світ зруйнується. Подібно до того, як [у природі] різноманітні ознаки виявляються зі зміною пір року, так і всі ті істоти [з’являються знову] на початку [наступної] [мага]-юги. Так вічно обертається у світі це колесо, яке не має ні початку, ні кінця, яке спричиняє руйнування всього, що існує” (Магабгарата 1.1.35–38). Розрізняють два види *пралаї*: малу й велику. Під час малої *пралаї* (яка настає після закінчення дня Брагми, що триває 4 320 000 000 земних років) Земля гине, але вищі сфери Всесвіту залишаються неушкодженими: “Під час кінця світу (*samhāra-kāla*) ці істоти (*praja*) ідуть до Брагми. Також усі сонми богів намагаються здобути безсмертя у світі Брагми. При новому сотворінні світу всі істоти (*jīva*) переміщуються у відповідні місця” (Магабгарата 12.271.51–52a). Через кожні 311 040 000 000 000 років, коли вік Брагми добігає кінця, настає *мага-пралая*: весь Усесвіт переходить у невиявлену форму. “Спочатку земля розчиняється у воді й залишається самий океан. Потім вода поглинається вогнем (*juotis*), а вогонь – вітром. Вітер розчиняється в ефірі, а ефір – у розумі. Розум розчиняється у виявленій [матерії], а виявлена – у невиявленій. Невиявлена [матерія] входить у Пурушу” (Магабгарата 12.335.12c–14a). *Пралая* триває стільки, скільки існував виявлений світ, і завершується новим його сотворінням: “Сонце, місяць, земля, вода, вогонь, вітер, також ефір, небесні тіла, сузір’я також – усі три світи під час знищення теж завжди гинуть і відтворюються [потім] знов і знов” (Магабгарата 5.95.4–5).

³⁸ “Нашадку Бгарати, істоти спочатку невиявлені, виявлені в середині [відтинку часу, обмеженого їхньою появою і зникненням], наприкінці знову невиявлені” (Бгавадгіта 2.28). “Виявлене має причину, невічне, неусюдисуще, змінне, не єдине, має опору (*āśrita*), згортається, складається з частин (*sāvayava*), залежне (*paratantra*). Протилежне – невиявлене” (Санкх’я-каріка 10).

³⁹ Слово *avaśa* (“мимоволі”) зустрічається також у віршах 3.5, 6.44, 9.8, 18.60.

⁴⁰ Див. також вірші 9.7–8.

⁴¹ “Але вищий за невиявлене – Пуруша: усюдисущий (vūṛaka), без ознак. Пізнавши Його, істота вивільняється [з лабетів майї] і досягає безсмертя” (Катха-упанішада 2.3.8).

⁴² “Ті, хто досяг, спираючись на це знання, уподібнення Мені, більше не народжуються, навіть при [новому] сотворінні світу, і не бояться його знищення” (Бгагавадгіта 14.2).

⁴³ Пор. з 8.13.

⁴⁴ “Ті безсмертні (avyaya), пізнавши Гарі, який перебуває в собі (ātmastha), не повертаються [у світ смертних]. Досягши тієї Вищої Обителі, вони радіють безсмертному, невмирущому” (Магабгарата 12.210.31).

⁴⁵ Друге речення цього вірша повторюється у вірші 15.6. На ці вірші посилається Шьянкара в коментарі до вірша 1.3.11 “Катха-упанішади” (див. примітку до 8.8).

⁴⁶ Фраза *уена sarvam idaṃ tatam* (“яким усе це пронизане”) використана також у віршах 2.17 і 18.46; слова *tatam idaṃ sarvam* – у 9.4; *sarvam idaṃ* – у 7.7, 7.13, 8.28.

⁴⁷ Про “безоглядну відданість” ідеться також у вірші 11.54.

⁴⁸ “Одні повертаються, але немає повернення для мудрих (manīṣin)” (Магабгарата 12.255.29a). Вчення про два шляхи бере початок у Ведах (див., наприклад, у “Ригведі” 10.2.7 і 10.18.1).

⁴⁹ Uttara – “більш високий” або “північний” (гірська Північ Індії вища за її південну частину).

“Радже, хто помирає тоді, коли сонце на півночі, під сприятливим сузір’ям і в сприятливий час (muhūrta), той добродійний (punyaktṛ)” (Магабгарата 12.286.23). Згідно з “Магабгаратою”, смертельно поранений Бгішма вольовим зусиллям відтермінував свою смерть до початку півріччя “руху сонця на північ”: “На ложі зі стріл той мудрець сам призначив собі час відходу – коли сонце, полишивши південний шлях, перейде на північний” (Магабгарата 14.59.12). У цей час Юдгіштхіра звернувся до Бгішми з проханням про духовні настанови: “Тобі залишилося мало днів південного ходу (dakṣiṇāyana) сонця. Коли ж воно поверне на північ, ти підеш до Вищої Мети. А коли ти підеш, то звідки нам почути, що для нас є добрим?” (Магабгарата 12.291.4–5a).

⁵⁰ “І коли [ті, хто знає Пурушу, помирають, то], проводять над ними поховальну церемонію чи ні, вони ідуть у світло, зі світла – у день, із дня – у світлу половину місяця, зі світлої половини місяця – у ті шість місяців, коли [сонце рухається] на північ, із цих місяців – у рік, з року – у сонце, із сонця – у місяць, з місяця – у блискавку. Там [перебуває] Пуруша нелюдської [природи]. Він веде їх до Брагмана. Це шлях богів, шлях Брагмана. Ті, хто тримаються його, не повертаються в цей людський вир, не повертаються” (Чхандог’я-упанішада 4.15.5; аналогічно – 5.10.2). У “Бригадараньяка-упанішаді” (6.2.15), після опису “п’яти видів жертвовного вогню” (див. примітку до 4.25), сказано: “Ті, хто знає це так і в лісі шанує віру (śraddhā) та Істину (satya), ідуть до вогню, з вогню – у день, з дня – у світлу половину місяця, [тобто ту, коли місяць повніє], з неї – у ті шість місяців, коли сонце рухається на північ, із [цих] місяців – у світ богів (deva-loka), зі світу богів – у сонце, із сонця – у світло (dyut). Прийшовши до світла, що [складається] з розуму, людина (puruṣa) потрапляє у світи Брагмана (brahma-loka). У тих світах Брагмана вони живуть надзвичайно звеличені. Для них немає повернення [у світ смертних]”.

⁵¹ “Ті ж, які, [живучи як сімейні люди] в селищі, шанують офіру, благодійність, роздачу дарунків, ідуть у дим, з диму – у ніч, з ночі – в іншу, [темну], половину місяця, з іншої половини місяця – у шість місяців, коли [сонце] рухається на південь, але вони не досягають року. З цих місяців [вони йдуть] у світ предків, зі світу предків – у простір, із простору – у місяць. Це – Сома, їжа богів, яку куштують боги. Пробувши там, поки не вичерпаються [плоди їхніх добрих діянь], вони знову повертаються тим шляхом, яким прийшли, у простір, із простору – у вітер; ставши вітром, вони стають димом; ставши димом, стають туманом; ставши туманом, стають хмарою; ставши хмарою, вони проливаються дощем. Потім вони народжуються тут як рис і ячмінь, рослини й дерева, кунжут і боби. Воістину, важко вийти з цього [стану], бо [кожен з них] стає подібним до того, хто лише їсть їжу та випорскує сім’я. Ті, хто [відзначається] тут доброю поведінкою, швидко потрапляють у сприятливе лоно – брагманське, або кшатрійське, або в лоно вайш’ї. Ті ж, хто [відзначається] тут поганю поведінкою, швидко потрапляють у несприятливе лоно – собаче, або свиняче, або [лоно] парії (śaṅḍalā)” (Чхандог’я-упанішада 5.10.3–7). Схожий опис містить і “Бригадараньяка-упанішада” (6.2.16): “Коли це стається в них, вони входять в ефір, з ефіру – у повітря, з повітря – у дощ (vr̥ṣṭi), з дощем – у землю. Їх знову офірують на вогні людини. Потім – на

вогні жінки, і вони народжуються, [знову здійснюють офіру], щоб потрапити в інші світи. Так вони кружляють [у колесі сансарі]...” У “Шветашватара-упанішаді” (2.11) вияви, описані вище, розглядаються як психічні феномени: “Туман (nīhāra), дим (dhūma), сонце, вітер, вогонь, світло в просторі (kha-dyota), блискавка (vidyut), кристал (sphatika), місяць – ці попередні образи є виявами Брагмана при [занятті] йогою”. У “Веданта-сутрах” (4.2.18–20) сказано, що душа того, хто пізнав Брагман, іде за сонячним промінням, навіть якщо така людина померла вночі чи під час руху сонця на південь.

⁵² “А хто не знає цих двох шляхів, ті стануть комахами (kīṭa), птахами (pataṅga) та кусючими [істотами] (dandaśūka)” (Бригадараньяка-упанішада 6.2.16). «І жодним з цих шляхів не йдуть ті нікчемні (kṣudra) істоти, про яких сказано: “Народись – помри”. Для них – третє місце» (Чгандог’я-упанішада 5.10.8).

⁵³ Про тих, хто не оманується, було сказано також у віршах 2.13 і 2.72.

⁵⁴ “Йог вищий за аскетів; вважається навіть, що він вищий за вчених. І йог вищий за ритуаліста. Тому, Арджуно, будь йогом” (Бгагавадгіта 6.46).

⁵⁵ Вивчення Вед, офіри, аскетизму й роздачі дарунків – “Магабгарата” (12.224.27) розподіляє ці види діяльності за югами: “У крита-юзі найвищою [вважається] аскеза; у трета-юзі знання найвище; у двапара-юзі, як сказано, – офіра; у калі-юзі воістину – роздача дарунків”.

⁵⁶ Словом “обитель” тут перекладено санскритське sthāna (“місце”, “стан”).

⁵⁷ Про неглупливість і глузування див. також вірші 3.31, 18.67, 18.71.

⁵⁸ Слово “найтаємніше” (guhātama) повторюється у вірші 18.64. Вачаспаті Мішра в коментарі до 69-ї каріки Ішваракришни пояснює: “Таємне (guhya) – приховане, недоступне тим, у кого думка невитончена”.

⁵⁹ Терміни jñāna (“знання”) й vījñāna (“розпізнання”) зазвичай інтерпретуються як теоретичне (“книжне”) знання (про душу) і знання-усвідомлення. Однак іноді слово jñāna розуміють як “духовне знання”, а vījñāna – як “знання про матеріальні речі”. Див. також вірші 3.41, 6.8, 7.2, 18.42.

⁶⁰ Слова уаї jñātvā звучать також у віршах 4.16, 4.35, 7.2, 13.12, 14.1.

⁶¹ Обіцянка “звільнишся від зла” (mokṣyase ’śubhāt) міститься також у вірші 4.16.

⁶² Про очисника сказано також у віршах 4.38, 9.17, 10.12.

⁶³ Paṅktara (“той, хто карає ворогів”) – ім’я Арджуни.

⁶⁴ “Повний сумнівів невіглас, котрий не має віри, гине” (Бгагавадгіта 4.40).

⁶⁵ “Із народження в народження потрапляючи в демонські лона, дурні, не досягнувши Мене, ідуть до нижчого стану” (Бгагавадгіта 16.20).

⁶⁶ Повертаються – див. також 8.16, 8.25, 9.21. Про тих, хто не повертається, сказано у віршах 4.9, 5.17, 8.21, 15.4, 15.6.

⁶⁷ Шлях смерті – пор. з 8.15.

⁶⁸ Слова tatam idaṃ sarvaṃ (“пронизаний увесь цей”) наявні у віршах 2.17, 8.22, 18.46; sarvaṃ idaṃ – у 7.7, 7.13, 8.28.

⁶⁹ “Ви, звісно, у Моєму Атмані перебуваєте, але ви не Мої, Я не ваш” (Магабгарата 5.45.26). “Єдиний Атман у всіх істотах уподібнюється кожному образу, [залишаючись] поза [ними]” (Катха-упанішада 2.2.9).

Згідно з Рамануджею, Божество – в істотах і не в них (оскільки Його вияви різноманітні, але часткові), а істоти – у Богів і не в Ньому (з огляду на Його всеосяжність і водночас свободу від недосконалості). Але у вірші 9.29 Кришна каже: “Хто з відданістю поклоняється Мені, ті – у Мені, і Я теж у них”.

⁷⁰ Під “всевладною йогою” тут, вочевидь, слід розуміти здатність творити чудеса. Фраза “видь Мою всевладну йогою” (paśya me yogam aiśvaram) повторюється у вірші 11.8.

⁷¹ Заклик “Знай!” (upadhāraya) вже звучав у вірші 7.6.

⁷² “У мені усі істоти, і Я в кожній істоті” (Магабгарата 14.53.3а).

⁷³ Під калпою (kalpa) зазвичай розуміється день Брагми, але тут, вочевидь, мається на увазі тривалість його життя (сто “років Брагми”). Про ці часові відрізки було сказано у віршах 8.17–18 та в примітках до них. Утім, у Пуранах наводяться також інші розрахунки: за кальпу змінюється 14 Ману, життя кожного з яких триває 71 магаюгу, що в підсумку дає не 1000 (як стверджує вірш 8.17), а 994 магаюгу. Тому коментатори, які помітили цю неточність, пишуть, що Ману живе “трохи більше” за сімдесят одну магаюгу. Інший вихід – вважати, що між життями різних Ману є проміжки: 1 851 429 років. Див. також примітку до вірша 4.1.

⁷⁴ “Богиня Природа (prakṛti) робить [усе] і під час мага-пралаї, із закінченням дня, ці *гуни* розчиняє в Єдиному. Як сонце, коли настає [йому] час [заходити], витягує [з небесного океану] [свою] мережу променів (raśmi-jāla), так цей [Бог] заради забави часто з усім [грається] – [так] думається” (Магабгарата 12.292.27–28). “Знай, Парантапо, що весь Усесвіт перебуває у Вішну. О міцнорукий, він створює сонм істот – нерухомих і тих, що рухаються. І в [певний] час цей [Бог] їх прибирає, а в [певний] час знову відтворює” (Магабгарата 12.271.7с–8с). “Під час сотворіння світу Він здійснює творіння, а під час знищення [світу] – знову вбирає його [в себе]” (Магабгарата 12.29.110с).

⁷⁵ *Утверджуючи свою природу* (prakṛtiṃ svām avastābhya) – схожий дієприслівниковий зворот використаний у вірші 4.6: prakṛtiṃ svām adhiṣṭhāya (“керуючи своєю природою”).

⁷⁶ Слово avāṣa (“безвольний”) міститься ще у віршах 3.5, 6.44, 8.19, 18.60. Див. також 7.6 (і примітку), 8.18–19.

⁷⁷ Згідно із Шьянкою, “воля природи” – svabhāva (“власна природа”) істот.

⁷⁸ Dhanamjaya (“завойовник багатств”) – ім’я Арджуни.

⁷⁹ *Не зв’язують* – у віршах 4.22, 4.41, 18.17 ідеться про людину, яка не зв’язана кармою, у 5.12 – про ту, яка зв’язується кармою.

⁸⁰ *Неприв’язаний* згадується у віршах 3.7, 3.19, 3.25, 5.21. Тут наявна гра слів: udāsīnavad (“як байдужий”) āsīnam (“перебуваючи”).

⁸¹ “Під Його орудою розгортається дія” (Шветашватара-упанішада 6.2). “Нетлінне і тлінне, буття і небуття від Мене походять – весь цей минулий світ, рухомий і нерухомий” (Магабгарата 12.326.40). Гаудапада в коментарі до 17-ї каріки Ішваракришни наводить цитату із “Шашті-гантри” (втраченого старовинного трактату санкх’ї): “Прадгана (матерія) функціонує, керована Пурушею”.

⁸² Слова “не знають Мого вищого буття” прозвучали також у вірші 7.24.

⁸³ *Бісівський* (gākṣasi) – пов’язаний з ракшасами, нічними перевертнями-людоджерами. Про тих, ким керує демонська природа, ішлося й у вірші 7.15. Докладніше про демонську природу див. 16.4 і далі.

⁸⁴ *Демони* (asura) – злі істоти, вороги богів (deva).

⁸⁵ Про *великі душі* вже було сказано у віршах 7.19 та 8.15.

⁸⁶ Про *опору* йдеться також у віршах 4.10, 7.1, 7.29, 9.32, 12.11, 14.2, 18.56.

⁸⁷ *Не відволікаючись* – пор. з 8.14, 9.22.

⁸⁸ Епітетом dṛḍha-vratāḥ (“тверді в обітницях”) добродійні люди вже були охарактеризовані у вірші 7.28.

⁸⁹ *Постійно зосереджені* – пор. з 7.17, 8.14, 9.14, 12.2.

⁹⁰ *Офіра знання* – набуття духовного знання. Див. також вірші 4.28 і 4.33.

⁹¹ *Всюдилицьому* (viśvato-mukha) – тому, чийи лиця всюди.

⁹² Варіант перекладу: «Також інші, які офірують за допомогою “офіри знання”, теж різноманітно (згідно з [уявленнями] про єдність [душі й Брагмана] чи множинність [душі]) поклоняються Мені, всюдилицьому».

⁹³ *Підношення предкам* – svadhā. Це слово використовується також як ритуальний вигук при вказаній церемонії і може мати ще низку значень. Підношення богам супроводжується вигуком svāhā.

⁹⁴ *Мантра* – вірш із Вед, а також заклинання чи священна формула.

⁹⁵ “Я є матір’ю, батьком і сином. Я є Атман усього, що існує і не існує. О нащадку Бгарати, Я давній (sthavira) Прадід, батько й син” (Магабгарата 5.45.25–26). “Мадгава (Кришна) – Господь (bhagavat) трьох світів, Прадід (prapitāmaha)” (Магабгарата 5.84.3).

⁹⁶ Див. примітку 27.

⁹⁷ *Очисник, склад “Ом”* – у вірші 18.5 сказано, що навіть мудрі очищуються жертвопринесеннями, роздачею дарунків та аскезою, а вірш 17.24 приписує приступати до офіри, роздачі дарунків та аскези лише після виголошення священного складу *Ом*. Цей склад згадується у віршах 7.8, 8.13, 10.25 і 17.24.

⁹⁸ “Ригведа” – “Книга гімнів”, “Самаведа” – “Книга пісень”, “Яджурведа” – “Книга жертвних висловів”. «Люди, які знають Веду, називають Мене “Ригведою”, що має двадцять одну тисячу гілок (śākha), і “Самаведою”, що має тисячу гілок» (Магабгарата 12.330.32). Із чотирьох Вед у “Бгагавадгіті” ніде не згадується “Атхарваведа” – “Книга заклинань”, яка склалася пізніше за інші й пов’язана переважно з домашніми обрядами.

⁹⁹ Свідок – «Ти думаєш: “Я тут один!”, але ти не знаєш давнього Мудреця, що живе у [твоєму серці], який буде знати про [твій] гріховний вчинок: у його присутності ти коїш гріх. Хто, скоївши зло, думає “ніхто не знає мене”, того відають і боги, і Той, хто живе всередині людини (antara-pūṅṣa)» (Магабгарата 1.68.27–28). “Вищого Пурушу, який перебуває в цьому тілі, називають Свідком, Тим, хто дозволяє, Хранителем, Тим, хто насолоджується, Великим Господом і Вищим Атманом” (Бгавадгіта 13.22).

¹⁰⁰ “О Бездоганний, Тебе називають кінцем світу (nidhana) наприкінці юги” (14.51.13).

¹⁰¹ Про *нетлінне сім'я* див. 7.10, 10.39 і 14.4; про *джерело й кінець* – 7.6, про *умістити ще* – 11.18 і 11.38.

¹⁰² *Буття* – sat, *небуття* – asat. Слова sat і asat можна розуміти також як “дух” і “матерія” (пор. з 2.16). Поєднання в описі Атмана чи Брагмана таких полярних характеристик, як *буття* і *небуття*, *смерть* і *безсмертя* тощо, є типовим прийомом. Пор: “Менший за атом (aṇu), більший за найбільше схований Атман у серці (guhā) істоти... Сидячи, він далеко йде, лежачи, він ходить усюди” (Катха-упанішада 1.2.20–21). У вірші 11.37 Арджуна каже Кришні: “Ти – суще і несуще й Те, що вище за них”. У вірші 13.12 Кришна повідомляє, що «Вищий Брагман називають “несуще і не несуще”».

¹⁰³ «Треба знати, [що] троїста Веда – це гімни [“Ригведи”], молитви [“Яджурведи”] і різноманітні піснеспіви [“Самаведи”]; хто знає її, той знавець Веди» (Закони Ману 11.265). Гаудапада в коментарі до 23-ї каріки Ішваракришни зазначає, що вищим є те знання, “що здобувається людиною, яка прагне спасіння і байдужа навіть до сукупної матерії (pradhāna) як до сновидіння (svapna) чи мані (indra-jāla)”.

“Хто вивчає Веди, потрапляє до вищого світу Брагми або іде до [бога] Вогню чи входить у сонце. Там він тішиться яскравим (taijasa) існуванням. Уведений в оману палкістю (gāga), дістає їхні якості... Якщо ж він безпристрасний (virāgin), то виявляє скепсис (saṁśaya) [навіть щодо такого існування]. Прагнучи безсмертного й вічного [буття], він знову в нього входить” (12.192.118–121).

¹⁰⁴ *Сома* – п'яний ритуальний напій, який у давнину виготовлявся з ферментованого соку однойменної рослини. Що це за рослина, точно не відомо, хоча дослідники намагалися ототожнювати її з мухомором, ефедрою, коноплями, блекотою тощо [Бонгард-Левин 1989, 72–78]. Фольклор приписує сомі фантастичні якості: коли місяць повніє, щонаочі на стеблі додається по листочку, а зі зменшенням місяця листки один за одним опадають; бульби збирають у себе ртуть і здатні надавати людському тілу надзвичайну силу, перетворювати залізо в золото тощо. Опис впливу соми на психіку міститься в низці ведійських гімнів, наприклад: “Наче шалені вітри, понесли мене вгору ковтки [соми] – чи ж не випив я соми?.. До мене підійшла молитва, наче корова з муканням до улюбленого сина, – чи ж не випив я соми? Я обертаю по колу молитву в серці, як тесля (taṣṭar) – сидіння (vandhura) колісниці, – чи ж не випив я соми? Неважко мені охопити поглядом п'ять народів – чи ж не випив я соми?.. Зростом я перевершив небо, перевершив цю велику землю – чи ж не випив я соми?” (Ригведа 10.119.2–8). У багатьох країнах традиція використання в богослужінні п'яних речовин дожила до наших днів (марихуана в релігії растафарі, вино в обряді християнського причастя, тютюн у канадських індіанців і т. д.). Санскритське слово ṛṣi (“мудрець, співець гімнів”) пов'язане з коренем arṣṛ (“узливати”). Росіян на думки про зв'язок священства й духовного піснярства з випивкою наштовхує порівняння слів *жрец* і *нажраться* (в сенсі “нализатися”) [Энциклопедический словарь... 1894, *Жертва*]. Хоча виводити ці слова від одного праслов'янського кореня згодні не всі філологи, однак порада “Хочешь петь – пей!” все одно є дуже популярною. “Ригведа” (9.96.6, 18) також називає Сому провідником (pādavī) співців-поетів-провидців (kavi).

¹⁰⁵ *Індра* – очільник богів, бог-громовержець.

¹⁰⁶ Подібно як відпочивальник на курорті, душа перебуває в райському світі стільки, скільки дозволяє її “банківський рахунок” праведних вчинків. Коли залишок “коштів” наближується до нуля, душа знову повертається у світ смертних.

¹⁰⁷ Ті, хто бажає здійснення бажань (kaṁa-kāmin), критикувалися також у вірші 2.70.

¹⁰⁸ “Вважаючи райську винагороду за офіру (iṣṭāpūrta) найважливішим (varīṣṭha), обдурені (pṛamūḍhāḥ) не знають іншого блага. Насолодившись на вершині (pṛṣṭha) небес (nāka) завдяки [своїм] добрим справам, вони [знову] входять у цей або й ще нижчий світ” (Мундака-упанішада 1.2.10). “Той світ, що своїм блиском осягає диск сонця (sūryamaṇḍala), – це сфера (sthāna) добродійних (puṇya-karma) людей. Коли ж вичерпається вся [їхня] добра карма,

вони знов і знов спускаються [на землю]” (Магабгарата 14.17.36с–37). “Згідно з Писанням, коли запас [праведних] вчинків вичерпується, [душа] із залишком карми повертається [на землю] тим самим шляхом, [яким піднімалася після смерті], а також інакше... Але в інших, [які не офірували і не робили інших добрих справ], – спокутування [своєї поганої карми] у світі бога смерті (samyamāna), а потім – підйом або спуск [в інші світи]. Про такий шлях ідеться в Писанні. Це також стверджують перекази (smṛti). І ще є сім [рівнів пекла]” (Веданта-сутри 3.1.8, 13–15). Утім, “небесні летючі кораблі (vimāna), що рухаються за бажанням, зали зібрань, різні гаї, прозорі озера з лотосами, [володіння] охоронців чотирьох сторін світу (lokarāla), Шюкра, Бригаспаті, марути, вішведеди, садг’ї, близнюки Ашвіни, рудри, адіт’ї, васу та інші мешканці неба – це і є пекло (pīṅga); а в обителі (sthāna) вищого Атмана немає страху й лиха, там не трапляється нічого страшного й поганого” (Магабгарата 12.191.4–7а). Див. також 7.23, 8.16, 15.6.

¹⁰⁹ Словом “статок” перекладено санскритське yoga-kṣema, щодо якого словник дає значення “придбання й збереження”. Однак цей термін можна також інтерпретувати як “спокій йоги”, що дає змогу перекласти інакше: “Тим завжди зосередженим людям, які поклоняються Мені, не відволікаючись у медитації ні на що, Я несу спокій йоги”.

¹¹⁰ “Але минушим є той плід таких недоумкуватих. Ті, хто офірує богам, ідуть до богів, проте Мої бгакти йдуть до Мене” (Бгагавадгіта 7.23).

У главі CCLXXXIV (яка відсутня у критичному виданні, але міститься в калькуттському виданні та перекладі К. М. Гангулі) дванадцятої книги “Магабгарати” щось подібне каже Шіва: «На церемоніях офіри жерці своїми молитвами [насправді] прославляють Мене. Це Мені співці гімнів співають [гімн] “Ратханкара”. Це Мені офірують брагмани, котрі знають Веди. І Мені жерці-адгвар’ю присвячують підношення офіри» [Shantiparva XII 1907].

Слова “не за правилами” повторюються у вірші 16.17.

¹¹¹ Пор.: “Пізнавши Мене – друга всіх істот, Великого Володаря всіх світів, який приймає [піднесені] плоди аскези й офіри...” (Бгагавадгіта 5.29). У вірші 8.4 Кришна теж назвав себе Адгіяджнею – тим, заради кого здійснюється офіра.

¹¹² “Того найвищого Бога (deva-sattama) Вішну, який перебуває в невиявленому, не знають нерозумні, котрі заплуталися в Його майї та відпали від знання (jñānabhraṣṭā)” (Магабгарата 12.206.2с–3а). Див. також 7.13, 7.25, 9.11.

¹¹³ *Падають* – тобто не виходять за межі світу народжень і смертей (див. вірш 21).

¹¹⁴ “Обмежені своєю природою люди, чие знання вкрадене тими чи іншими бажаннями, звертаються до інших божеств, дотримуючись тих чи інших обітниць” (Бгагавадгіта 7.20).

¹¹⁵ Крім земного світу, пекла та раю, у священних текстах індуїзму згадується ще й “світ предків” (pitṛ-loka) – квазірайський стан, у якому душа покійного може перебувати доти, поки його законнонароджений старший син здійснює поминальні церемонії.

¹¹⁶ “Обрядність (kaṅga-yoga) у гімнах [описана] для тих, хто сповнений бажань (kāmat-māka); вільний він них досягає Вищого” (Магабгарата 12.194.11а).

¹¹⁷ *Листок* – їжа, яку ритуально підносять Кришні, зазвичай попередньо прикрашається листочками *туласі* (базиліку священного – *Ocimum Sanctum*).

¹¹⁸ “Бога Вішну пізнають у всій офірі брагмани. Сказано, що йому треба офірувати молочну рисову кашу (pausa) й квіти, а також [плоди] тих дерев, які визначені Ведами. Також шляхетні (mahāsattva) [можуть офірувати] з чистими намірами (śuddha-bhāva) щось інше, добре приготоване. Усе це може підноситись тому богу” (12.257.10с–11).

¹¹⁹ Про звільнення від поганого/нечистого сказано також у віршах 4.16 і 9.1, а слово śubhāśubha (“добре й погане”) присутнє також у віршах 2.57 і 12.7.

¹²⁰ “При відсутності бажання чуття не тягнуться до об’єктів чуття... Така втілена [душа] не мусить знову потрапляти в тіло” (Магабгарата 12.206.21).

¹²¹ Див. також 9.34.

¹²² У вірші 5.29 Кришна назвав себе другом усіх істот. Див. також 6.9, 12.18, 14.25.

¹²³ Пор. з 14-м віршем цієї глави.

¹²⁴ “Навіть якщо ти найгірший з усіх грішників, на човні знання ти переправишся через усе лихе” (Бгагавадгіта 4.36). “Навіть якщо багато [хмизу] кладуть у вогонь, він спалює усе. Так і якщо той, хто знає це [сокровенне вчення], скоїв навіть багато гріхів, він, розбивши все це на друзки (saṁpsāya), стає бездоганим (śuddha), чистим (pūta), вільним від старості, безсмертним” (Бригадараньяка-упанішада 5.14.8).

¹²⁵ У дієслові *pratijānīhi* (“визнай”, “обіцяй”) індійські місіонери вбачають заклик до проповіді: “Звіщай: Мій бгакт не пропадає”.

¹²⁶ Про бгакта, який не пропадає, вже було сказано у вірші 6.30.

Зворушливою ілюстрацією вірності Покровителя своєму бгакту може бути той епізод “Магабгарати” (17.3.9), де Юдшіштхіра відмовляється піднятися на колісницю Індри (яка мала перенести раджу на небо) без собаки, який супроводжував його в останній земній прощі: “Ні до чого мені здобувати щастя, якщо заради цього я маю полишити свого бгакта”.

¹²⁷ З цим віршем на $\frac{3}{4}$ збігається вірш “Анугіті”: “Хто утвердився в цій дгармі, хай навіть низькородні, жінки, вайш’ї і шюдри, іде до Вищої Мети” (Магабгарата 14.19.56).

Вайш’ї (*vaiśya*) – хлібороби, скотарі, торговці; представники третьої з чотирьох головних верств (*varṇa*) давньоіндійського суспільства. *Шюдри* (*śūdra*) – ремісники, залежні землероби, актори, слуги та інші робітники, з яких складається четверта, найнижча, *варна*.

“Навіть той, хто з низької (*avakṛṣṭa*) варни, або жінка, котра прагне дгарми, – вони можуть цим шляхом дійти до Вищої Мети” (Магабгарата 12.232.32).

Шянкара у вступі до “Вівекачудамані” стверджує, що важко здобути людське народження (*paṇa-janma*), але ще важче народитися чоловіком (*pums*), народитися в сім’ї брагманів і здобути спасіння (*mukti*). Народження в жіночому тілі вважається менш сприятливим через обмежену здатність жіночого інтелекту відрізнити істинне від неістинного. Про це каже, зокрема, Відура своєму племіннику Дурйодгані: “Радже, якщо хочеш [почути] приємне про всі свої вчинки, добрі й погані, спитай [про це] жінок, ідіотів (*jaḍa*), калік (*raṅguka*) та [інших] подібних дурнів (*mūḍha*)” (Магабгарата 2.57.16). У приписах “Законів Ману” (8.77) про судочинство сказано, що не можна покладатися на свідчення, які дали “жінки, [хоча б і] чесні, навіть якщо їх багато, – внаслідок мінливості жіночого розуму”. Однак індуїзм допускає, що жінка теж може вийти з круговерті сансари. “Брагман не чоловічої і не жіночої статі, він і не безстатевий (*parumsaka*)... Хто його пізнав, чоловік чи жінка, більше не народжується” (Магабгарата 12.242.22–23).

До Вищої Мети (*parām gatim*) – пор. з 6.45, 7.18, 8.13, 8.21, 13.28.

¹²⁸ Маніпулюючи комами, можна отримати інші варіанти перекладу: “Брагмани, благочестиві [люди], бгакти, царствені мудреці”; “Віддані [Мені] чисті брагмани й царствені мудреці”; “чисті брагмани й віддані [Мені] царствені мудреці”.

В “Анугіті” є схожий (але із суттєвими відмінностями) вірш: “Тим паче – брагмани, Партхо, або ті кшатрії, котрі багато вивчали Писання (*bahuśruta*) та дотримуються своєї дгарми й мають за Вищу Мету світ Брагмана (*brahmaloka-paraṇa*)” (Магабгарата 14.19.57).

¹²⁹ Як частина складного слова *paraṇa* (“за Вищу Мету”) міститься також у віршах 4.29, 5.17, 5.28, 13.25, 16.12.

¹³⁰ “До ненародженого Господа (*bhagavan*), божественного Вішну, пізнаваного як невиявлене, завдяки любові йдуть ті чисті (бгакти), які вдоволені знанням і вільні від очікувань” (Магабгарата 12.210.30). Див. також вірші 12.8 і 18.65.

Слова “Думай про Мене, стань Моїм бгактом, офіруй Мені, схилийся переді Мною... прийдеш до Мене” повторюються у вірші 18.65.

ЛІТЕРАТУРА

Бонгард-Левин Г. М. *От Скифии до Индии. Древние арии: Мифы и история*. Москва, 1983.

Бурба Д. В. Практична транскрипція санскритських власних назв та термінів в українській мові // *Східний світ*, 2018, № 1.

Бхагавадгита / Пер. с санскрита Д. Бурбы. Москва, 2009 (2013, 2015, 2016).

Бхагавадгита с комментариями Свами Рамсукхдаса / Пер. с английского Д. Бурбы. Москва, 2015.

Йогананда Парамаханса. Бхагавадгита: Беседы Бога с Арджуной. Царственная Наука Богопознания. Вечный диалог между душой и Духом / Пер. с английского Д. Бурбы. Москва, 2008.

Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Том 11а. Санкт-Петербург, 1894.

Badarayana. Brahmasutra // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Bhagavad-Gita-Bhashya // **Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya**. Vol. 11. Srīrangam, 1910. (Санскритський текст).

Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upanishads, vol. 1, Poona, 1958 // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Chandogya Upaniṣad, with commentary ascribed to Samkara // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Kāṭha Upaniṣad / Edited by Marcos Albino, Erlangen 1996; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1997–2008 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/yvs/upanisad/kathup/kathu.htm> (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Manusmṛti // **Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia**. URL: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/4_dharma/smṛti/manu2p_u.htm (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Muṇḍaka-Upaniṣad. On the basis of the edition by Limaye-Vadekar, *Muṇḍaka-Upaniṣad*, Poona (Vaidika Saṁśodhana Maṇḍala), 1958, electronically edited by Paolo Magnone, 1986; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1997–2008 // **Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien**. URL: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/aind/ved/av/upanisad/mundaka/munda.htm> (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries] Vācaspati Mīśra viracitṭikā saṁvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhīdha vṛtti sametāni. Ānandāśrama-mudraṇālaya, 1904. (Санскритський текст).

Rig Veda // **Internet Sacred Text Archive**. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm> (дата звернення: 10.08.2019). (Санскритський текст).

Śanti Parva, Mokshadharma Parva, Section CCLXXXIV // **The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa Translated into English Prose from the Original Sanskrit Text by Kisari Mohan Ganguli. 1883–1896**. URL: <http://www.sacred-texts.com/hin/m12/m12b111.htm> (дата звернення: 10.08.2019).

Shantiparva XII // **Srimanmahabharatam**. A new edition mainly based on The Sought Indian Texts, with footnotes and readings / Edited by T. R. Krishnacharya & T. R. Vyasacharya. Bombay, 1907. (Санскритський текст).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda. Madras, 1949. (Містить санскритський текст).

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary / Translated by S. Sitarama Sastri. Madras, 1923. (Містить санскритський текст).

The Mahabharata Critical Edition. Vol. VII. The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India, for the first time critically edited by S. K. Belvalkar. Poona, 1947. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārika by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen. Haridwar, 1931. (Санскритський текст).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īswara Krishna / Translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke. Also The Bhāṣhya or Commentary of Gaudapāda / Translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson. Oxford, 1837. (Містить санскритський текст).

Van Buitenen J. A. B. **Rāmānuja on The Bhagavadgītā. A Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction.** Delhi, 1968.

Vivekachudamani of Sri Sankaracharya. Text with English Translation, Notes and Index by Swami Madhavananda. Mayavati, 1921. (Містить санскритський текст).

REFERENCES

Bongard-Levin G. M. (1989), *Ot Skifii do Indii. Drevnie arii: Mify i istoria*, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Bhagavadgita (2009), Transl. by D. Burba, RIPOL klassik, Moscow. (In Russian).

Bhagavadgita with the Commentary of Svami Ramsukhdas (2015), Transl. by D. Burba, Deych, Moscow. (In Russian).

Burba D. (2018), “Orthographic Transcription of Sanskrit Names and Terms in Ukrainian”, *Shidnij svit*, No. 1, pp. 104–122. (In Ukrainian).

Yogananda Paramahansa (2008), *Bhagavadgita: Besedy Boga s Arjunoy. Tsarstvennaya Nauka Bogopoznaniya. Vechnyy dialog mezhdudushoy i Dukhom*, Transl. by D. Burba, Sophia, Moscow. (In Russian).

Brockhaus and Efron Encyclopedic Dictionary, Vol. 11a (1894), Brockhaus and Efron, Saint Petersburg. (In Russian).

Badarayana, “Brahmasutra”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/3_phil/vedanta/brahmsuu.htm (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).

“Bhagavad-Gita-Bhashya” (1910), in *Memorial Edition of the works of Shri Shankaracharya, Vol. 11*, Sri Vani Vilas Press, Srīrangam. (In Sanskrit).

“Bṛhadāranyaka Upaniṣad, Kanva recension with the commentary ascribed to Samkara. The text has been checked against the ed. by V. P. Limaye and R. D. Vadekar: Eighteen Principal Upaniṣads, vol. 1 (1958), Poona”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/brupsb_u.htm (accessed 10 August 2019). (In Sanskrit).

“The Chandogya-Upaniṣad, with commentary ascribed to Samkara”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/1_veda/4_upa/chupsb_u.htm (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).

“Kāṭha-Upaniṣad, edited by Marcos Albino, Erlangen 1996; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1997–2008”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available at: <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/a/ind/ved/yvs/upanisad/kathup/kathu.htm> (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).

“Manusmṛti”, in *Göttingen Register of Electronic Texts in Indian Languages and related Indological materials from Central and Southeast Asia*, available at: http://gretil.sub.uni-goettingen.de/gretil/1_sanskr/6_sastra/4_dharma/smrti/manu2p_u.htm (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).

“Muṇḍaka-Upaniṣad, on the basis of the edition by Limaye-Vadekar, Muṇḍaka-Upaniṣad, Vaidika Saṃśodhana Maṇḍala, Poona (1958), electronically edited by Paolo Magnone, 1986; TITUS version by Jost Gippert, Frankfurt a/M, 1997–2008”, in *Thesaurus Indogermanischer Text- und Sprachmaterialien*, available <http://titus.uni-frankfurt.de/texte/etcs/ind/a/ind/ved/av/upanisad/mundaka/munda.htm> (accessed August 10, 2019). (In Sanskrit).

Pātañjala-yogasutrāni [with Three Commentaries:] Vācaspati Mīśra viracittikā saṃvalita Vyāsa-bhāṣya sametāni tathā Bhojadeva viracita Rāja-mārtaṇḍābhidha vṛtti sametāni (1904), Ānandāśrama-mudraṇālaya, Pune. (In Sanskrit).

“Rig Veda”, in *Internet Sacred Text Archive*, available at: www.sacred-texts.com/hin/rvsan/index.htm (accessed 10 August 2019). (In Sanskrit).

“Śanti Parva, Mokshadharma Parva, Section CCLXXXIV” (1883–1896), in *The Mahabharata of Krishna-Dwaipayana Vyasa, translated into English prose from the original Sanskrit text by Kisari Mohan Ganguli*, available at: www.sacred-texts.com/hin/m12/m12b111.htm (accessed August 10, 2019).

“Shantiparva XII” (1907), in *Srimanmahabharatam, a new edition mainly based on The Sought Indian Texts, with footnotes and readings*, T. R. Krishnacharya and T. R. (Eds.), Vyasacharya, Nirnaya-sagar Press, Bombay. (In Sanskrit).

Śvetāśvataropaniṣad including original passages, construed text (anvaya) with a literal world by world translation, English rendering of each passage, copious notes, and Introductory Notes by Swāmi Tyāgīśānanda (1949), Sri Ramakrishna Math, Madras. (Partly in Sanskrit).

The Katha and Prasna Upanishads and Sri Sankara's Commentary (1923), Transl. by S. Sitarama Sastri, Madras. (Partly in Sanskrit).

The Mahabharata Critical Edition, Vol. VII, The Bhīṣmaparvan, being the sixth book of the Mahābhārata the great epic of India (1947), for the first time critically edited by S. K. Belvalkar, The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā by the great sage Ishwar-Krishna with commentary called Sāṅkhya-tattva Kaumudi by Shri Vachaspati Mishra and another commentary called Vidvattoshini by Shri Balaram Udaseen (1931), Guru-Mandal-Ashrama, Haridwar. (In Sanskrit).

The Sāṅkhya-kārikā or Memorial Verses on the Sāṅkhya Philosophy, by Īswara Krishna, translated from Sanskrit by Henri Thomas Colebrooke, also The Bhāshya or Commentary of Gaudapāda, translated, and illustrated by an original comment, by Horace Hayman Wilson (1837), Oxford. (Partly in Sanskrit).

Van Buitenen J. A. B. (1968), *Rāmānuja on The Bhagavadgītā, a Condensed Rendering of His Gītābhāṣya with Copious Notes and an Introduction*, Motilal Banarsidass, Delhi.

Sri Sankaracharya (1921), *Vivekachudamani*, Transl. by Swami Madhavananda, The Advaita Ashrama, Mayavati. (Partly in Sanskrit).

БГАГАВАДГІТА. Глави 8–9 /

Переклад із санскриту, вступна стаття та коментарі Д. В. Бурби

У цій публікації представлено український переклад восьмої та дев'ятої глав найвідомішої священної книги індуїстів – “Бгагавадгіти”, яка сформувалася в сучасному вигляді, імовірно, у I–II ст.

Восьма глава має назву “Йога невмирущого Брагмана”. Вона починається з пояснення низки термінів, що прозвучали у двох останніх віршах попередньої глави. Наступні вірші присвячені вивільненню душі з лабетів матерії. Увага звертається на смерть як на кульмінаційний момент життя кожного, оскільки “про який би стан буття не пам'ятала людина в останній час, саме того стану вона досягає, полишаючи тіло”. Тому треба зосередитися на Вищій Духовній Сутності.

Чотири вірші стисло описують йогічну техніку зосередження розуму й стримування прани (“енергії життя”). Пояснюється, що всі матеріальні світи, навіть світ Брагми, творця Всесвіту, належать до сфери перевтілень, але той, хто потрапить до Вищої Обителі Кришни, вже не буде змушений народжуватися в “тлінній юдолі страждань”.

Дев'ята глава називається “Йога царственої таїни й царственого знання”. Уся вона присвячена уславленню Кришни й закликам поклонятися йому, оскільки він є вмістилищем Усесвіту, його батьком і матір'ю, шляхом, повелителем, паном, свідком, притулком, другом, джерелом і кінцем світу, смертю і безсмертям, буттям і небуттям.

Розглянуті в главах поняття та реалії роз'яснюються перекладачем у примітках із залученням цитат з інших книг “Магабгарати”, а також “Ригведи”, “Веданта-сутр”, “Законів Ману”, “Санх'я-каріки”, упанішад та інших класичних текстів індуїзму.

Ключові слова: Бгагавадгіта, Індія, індуїзм, йога, Магабгарата, медитація, переклад, релігія, санскрит

БХАГАВАДГІТА. Главы 8–9 /

Перевод с санскрита, вступительная статья и комментарии Д. В. Бурбы

В этой публикации представлен украинский перевод восьмой и девятой глав самой известной из священных книг индусов – “Бхагавадгиты”, которая сформировалась в современном виде, вероятно, к I–II вв.

Восьмая глава называется “Йога бессмертного Брахмана”. Она начинается с объяснения ряда терминов, прозвучавших в двух последних стихах предыдущей главы. Следующие стихи посвящены освобождению души из оков материи. Обращается внимание на смерть как на кульминационный момент жизни каждого, поскольку “о каком бы состоянии бытия

ни помнил человек в последний час, он, покидая тело, именно того состояния достигает”. Поэтому надо сосредоточиться на Высшей Духовной Сущности.

Четыре стихотворения кратко описывают йогическую технику сосредоточения ума и сдерживания праны (“энергии жизни”). Объясняется, что все материальные миры, даже мир Брахмы, создателя Вселенной, относятся к сфере перевоплощений, но тому, кто попадет в Высшую Обитель Кришны, уже не нужно будет родиться в “бренной юдоли страданий”.

Девятая глава имеет название “Йога царственной тайны и царственного знания”. Она целиком посвящена прославлению Кришны и призывам поклоняться ему, поскольку он является вместилищем Вселенной, ее отцом и матерью, путем, повелителем, господином, свидетелем, убежищем, другом, источником и концом света, смертью и бессмертием, бытием и небытием.

Рассмотренные в главах понятия и реалии объясняются переводчиком в примечаниях с привлечением цитат из других книг “Махабхараты”, а также “Ригведы”, “Веданта-сутр”, “Законов Ману”, “Санкхья-карики”, упанишад и иных классических текстов индуизма.

Ключевые слова: Бхагавадгита, Индия, индуизм, йога, Махабхарата, медитация, перевод, религия, санскрит

Переклад надійшов до редакції 11.08.2019